

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ประวัติศาสตร์ของชนชั้นกลางไทยได้ถือกำเนิดขึ้นมาในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นและได้มีพัฒนาการที่ต่อเนื่องยาวนานภายใต้การพัฒนากทางเศรษฐกิจ ซึ่งถือว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่เอื้อให้ชนชั้นกลางไทยได้เจริญเติบโต และมีบทบาทสำคัญในช่วงระยะเวลาต่าง ๆ ที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่า ปรากฏการณ์การก่อตัวของชนชั้นกลางไทยในปัจจุบันเป็นผลมาจากการต่อสู้ที่มีมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน ซึ่งเป็นการต่อสู้ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ, การเมืองและอุดมการณ์ ดังนั้นประวัติศาสตร์ของชนชั้นกลางไทยที่ประกอบด้วยคนหลายกลุ่ม หลายอาชีพ หลายวงการเหล่านี้จึงมีทั้งที่เป็นมิตรและเป็นศัตรูกัน มีทั้งผู้สนับสนุนและผู้ต่อต้าน ซึ่งประวัติศาสตร์นี้มีพื้นที่ครอบคลุมอย่างกว้างขวางและสลับซับซ้อน โดยมีความเกี่ยวข้องกับระบบทั้งหมดของทุนนิยมสมัยใหม่ รวมทั้งยังได้เชื่อมโยงกับรัฐอำนาจนิยมและวัฒนธรรมไทยที่ค่านิยมแบบศักดินายังคงมีอิทธิพลแอบแฝงอยู่

ข้าราชการจัดว่าเป็นชนชั้นกลางกลุ่มหนึ่งในสังคมไทยที่มีขนาดใหญ่ที่สุด อีกทั้งยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก และถือว่าเป็นกลไกของรัฐในการใช้อำนาจเพื่อปฏิบัติหน้าที่ทางการบริหารราชการแผ่นดินโดยตรง จากความเป็นผู้ใช้อำนาจรัฐในทางปฏิบัตินี้เองที่สะท้อนให้เห็นถึงค่านิยม ความคิด ความเชื่อที่อิงแอบอยู่กับลักษณะของอำนาจนิยม โดยเฉพาะข้าราชการกระทรวงมหาดไทยเท่าที่ผ่านมามักจะถูกมองว่าเป็นกลุ่มข้าราชการที่มีความคิดความเชื่อที่มีลักษณะของอำนาจนิยมและอนุรักษนิยมอยู่มากกว่ากลุ่มอาชีพอื่น ๆ และการมีทัศนคติที่ค่อนข้างจะสวนกระแสกับหลักการประชาธิปไตยดังกล่าวนี้เอง อาจส่งผลให้ข้าราชการเหล่านี้มีพฤติกรรมปฏิบัติหน้าที่ที่ไม่สอดคล้องกับการพัฒนาประชาธิปไตยของไทยได้

อย่างไรก็ดี ความคิด ความเชื่อในลักษณะอำนาจนิยมและอนุรักษนิยมของข้าราชการเหล่านี้เริ่มคลายตัวลงอย่างมากในปัจจุบัน ทั้งนี้ก็สืบเนื่องมาจากสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกประเทศเริ่มเปลี่ยนแปลงไป กระแสประชาธิปไตยกลายมาเป็นกระแสหลักของโลก

ในปัจจุบัน ส่วนในสังคมไทยก็มีกลุ่มพลังที่มีความหลากหลายและต่างก็มีอำนาจต่อรอง ทำให้กลุ่มข้าราชการซึ่งแต่เดิมเป็นกลุ่มที่มีขนาดใหญ่ในสังคมต้องปรับเปลี่ยนตนเองทั้งในแง่ของโลกทัศน์และพฤติกรรมให้มีความสอดคล้องกับกระแสนแห่งการเปลี่ยนแปลงที่เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น โดยจะเห็นได้จากผลการวิจัยชิ้นที่ได้ศึกษาวิจัยถึงโลกทัศน์ประชาธิปไตยของกลุ่มข้าราชการกรมการปกครองเปรียบเทียบกับกลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพ จำกัด (มหาชน) นั้นพบว่า ในปัจจุบันกลุ่มข้าราชการโดยเฉพาะข้าราชการกรมการปกครอง ซึ่งมีหน้าที่ความรับผิดชอบเกี่ยวข้องกับการปกครองโดยตรงนั้น กลับมีโลกทัศน์ทางการเมืองที่เป็นประชาธิปไตยมากขึ้นกว่าเดิม ที่เป็นเช่นนี้มีผู้วิจัยคิดว่า ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากสภาพเงื่อนไขภายในประเทศและภายนอกประเทศกล่าวคือ สภาพเงื่อนไขภายในประเทศเช่น การเปิดกว้างทางการศึกษา เสรีภาพในการแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ เพื่อให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกในยุคปัจจุบัน ทำให้คนได้รับการเรียนรู้มากยิ่งขึ้นและส่งผลให้คนเหล่านี้มีโลกทัศน์ที่กว้างไกลยิ่งขึ้น รวมทั้งบริบททางการเมืองที่เป็นไปตามวิถีทางประชาธิปไตยที่ถึงแม้ว่าจะค่อนข้างไร้เสถียรภาพก็ตาม แต่ก็ทำให้คนกลุ่มนี้มีความเชื่อมั่นต่อวิถีชีวิตประชาธิปไตยในระดับหนึ่งจนวกเข้ากับปัจจัยภายนอกก็คือ อิทธิพลของการสื่อสารและกระแสประชาธิปไตยที่แบ่งบานและเป็นเสมือนกระแสหลักของโลกนั้น ได้มีส่วนทำให้กลุ่มข้าราชการไทยเกิดการปรับตัวทั้งทางด้านความคิด ความเชื่อและการปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพการเปลี่ยนแปลงของโลกที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาในตัวเอง

สำหรับกลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพ ซึ่งถือได้ว่าเป็นชนชั้นกลางใหม่ที่สังกัดอยู่ในกลุ่มคนงานคอปทชาวที่มีการศึกษาสูง มีฐานะดีพอควรและเป็นตัวแทนจากภาคเอกชน จากสมมุติฐานที่ตั้งไว้ในข้อ 1 นั้น น่าจะเป็นกลุ่มที่มีโลกทัศน์ในการมองประชาธิปไตยที่เอื้อต่อการพัฒนามากกว่ากลุ่มข้าราชการกรมการปกครองซึ่งเป็นตัวแทนจากภาครัฐ แต่จากการวิจัยในครั้งนี้กลับพบว่า มีโลกทัศน์ประชาธิปไตยในระดับปานกลางเช่นเดียวกับกลุ่มข้าราชการกรมการปกครอง ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า ความแตกต่างทางด้านอาชีพของชนชั้นกลางทั้ง 2 กลุ่มนั้นไม่สามารถใช้เป็นมาตรฐานในการจำแนกหรือชี้ชัดลงไปได้ว่า ชนชั้นกลางกลุ่มใดจะมีโลกทัศน์ที่ส่งเสริมประชาธิปไตยมากกว่ากัน

นอกเหนือจากที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีบทสรุปผลการวิจัยอื่น ๆ ที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูลในบทที่ 4 ซึ่งมีประเด็นที่สำคัญดังนี้คือ

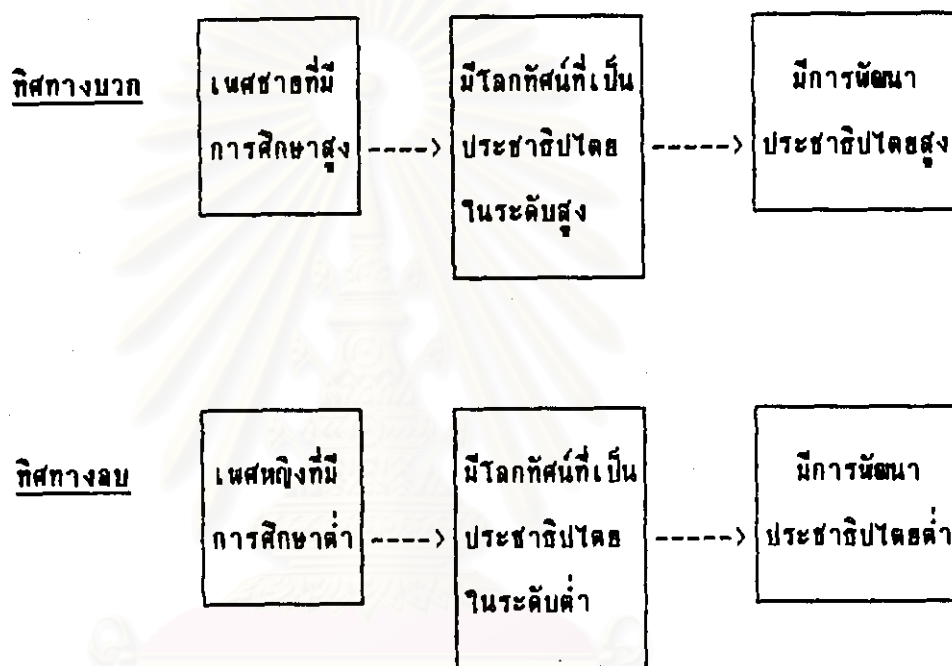
1. ความสัมพันธ์ของตัวแปรอิสระ (ตัวแปรทางด้านภูมิหลังของบุคคล) กับตัวแปรตาม (การมีโลกทัศน์ประชาธิปไตย) มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ที่มีทิศทางซึ่งมีแนวโน้มอยู่ 2 ทางคือ

1.1 เป็นความสัมพันธ์ที่มีทิศทางในเชิงบวก กล่าวคือ ข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพเพศชายที่มีการศึกษาสูง จะมีโลกทัศน์ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยในระดับปานกลางค่อนข้างสูง ซึ่งมีส่วนเสริมสร้างและพัฒนาประชาธิปไตยของไทยได้เป็นอย่างดี

1.2 เป็นความสัมพันธ์ที่มีทิศทางในเชิงลบ กล่าวคือ ข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพหญิงที่มีการศึกษาค่ำ ใคยมากจะมีโลกทัศน์ที่สอดคล้องกับวิถีแบบประชาธิปไตยในระดับปานกลางค่อนข้างต่ำ และการที่มีโลกทัศน์ที่ไม่สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตยเช่นนี้ อาจเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตยให้มีความเข้มแข็งได้โดยจะสรุปความสัมพันธ์ทั้ง 2 ทิศทางได้ดังแผนภาพที่ 5.1

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนภาพที่ 5.1 แสดงทิศทางความสัมพันธ์ของตัวแปรทางด้านภูมิหลังที่มีผลต่อการมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยของกลุ่มข้าราชการกรมการปกครองและกลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพ จำกัด (มหาชน)

ผลกระทบจากทิศทางความสัมพันธ์ของตัวแปรดังกล่าวที่ได้จากการทดสอบสมมุติฐาน โดยการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทางด้านภูมิหลังกับการมีโลกทัศน์ที่เป็นประชาธิปไตยของ ทั้ง 2 กลุ่มในบทที่ 4 พบว่า มีเพียงตัวแปรทางด้านเพศและระดับการศึกษาเท่านั้นที่มีผลต่อการมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยที่แตกต่างกันของทั้ง 2 กลุ่ม โดยข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพเพศชายที่มีระดับการศึกษาสูง จะมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยในเชิงบวก สูงกว่าข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพเพศหญิงที่มีระดับการศึกษาต่ำ ซึ่งผลการวิจัยในส่วนนี้เป็นไปตามสมมุติฐาน (ข้อ 2 และข้อ 3) เพียงบางส่วน แต่อีกส่วนหนึ่งกลับพบว่า ความแตกต่างในเรื่องอายุ, ระดับรายได้, ระยะเวลาการทำงานและความแตกต่างระหว่างกลุ่มไม่มีผล (ไม่มีความสัมพันธ์) ต่อการมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยที่แตกต่างกัน

ของทั้ง 2 กลุ่มอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติแต่อย่างใด กล่าวคือ ไม่ว่าจะพนักงานธนาคารกรุงเทพ หรือข้าราชการกรมการปกครองจะมีอายุ, มีรายได้ และมีระยะเวลาการทำงานมากน้อย ต่างกันเพียงใด ก็ไม่มีผลกระทบต่อการมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยที่แตกต่างกันทั้งในเชิงบวกและเชิงลบแต่อย่างใด

ในขณะที่เดียวกันผลการวิจัยยังพบว่า ทั้งพนักงานธนาคารกรุงเทพและข้าราชการกรมการปกครองต่างก็มีโลกทัศน์ประชาธิปไตยโดยภาพรวมในระดับปานกลาง แต่ทั้งนี้ก็มีความโน้มเอียงว่า กลุ่มข้าราชการกรมการปกครองจะมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยที่เป็นไปในเชิงลบได้มากกว่ากลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพ ซึ่งนั้นก็มิได้หมายความว่า ข้าราชการกรมการปกครองโดยเฉพาะในส่วนกลางทุกคนจะมีโลกทัศน์ที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาประชาธิปไตยเสมอไป ทั้งนี้เพราะข้าราชการบางคนอาจมีความคิดเห็นเกี่ยวกับหลักการประชาธิปไตยลบ แต่ในทางปฏิบัติอาจมีพฤติกรรมที่เป็นไปในทางที่ส่งเสริมประชาธิปไตยก็เป็นได้ ในทางกลับกันพนักงานธนาคารกรุงเทพที่ส่วนใหญ่มักมีความคิดเห็นเกี่ยวกับประชาธิปไตยในเชิงที่เป็นบวกสูงกว่าข้าราชการนั้นก็มิได้หมายความว่า จะต้องเป็นประชาธิปไตยในทางปฏิบัติเสมอไป ทั้งนี้เพราะความคิดเห็นหรือโลกทัศน์ของบุคคลที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับปัจจัยและเงื่อนไขต่าง ๆ ซึ่งจะมีอิทธิพลต่อความคิด ความเชื่อ และโลกทัศน์ของบุคคลในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ นั้นเอง

อย่างไรก็ดี ผลพวงจากการวิจัยเรื่องนี้ยังคงสะท้อนให้เห็นว่า ปัจจัยทางด้านสังคมวิทยา คือ ภูมิหลังทางด้านเศรษฐกิจสังคมยังคงมีอิทธิพลต่อการมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยของบุคคลอยู่ โดยจากผลการวิจัยนี้พบว่า ตัวแปรทางด้านเพศและการศึกษาที่แตกต่างกันส่งผลให้ข้าราชการและพนักงานธนาคารมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยในเชิงบวกและลบในระดับที่แตกต่างกัน ซึ่งใน 2 ตัวแปรดังกล่าวโดยเฉพาะตัวแปรทางด้านการศึกษา นั้นถือได้ว่า เป็นปัจจัยที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการมีโลกทัศน์ของบุคคลในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นช่วงเวลาในอดีตหรือปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะจากงานวิจัยหลายชิ้นที่ใช้ระดับการศึกษาเป็นตัวแปรในการอธิบายความคิด ความเชื่อ ตลอดจนการมีโลกทัศน์ของบุคคลต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่ง อาทิเช่น ผลงาน

วิจัยของนักพร พงศ์สุวรรณันท์¹ ที่ศึกษาเรื่องทัศนคติทางการเมืองของข้าราชการกรมการปกครองกระทรวงมหาดไทยเฉพาะกรณีข้าราชการระดับ 3-6 หรือผลงานการวิจัยของลิขิต อีร์เวคินในเรื่องทัศนคติทางการเมืองของผู้นำในระบบราชการและความทันสมัยในประเทศไทย² ต่างก็ชี้ให้เห็นว่า ระดับการศึกษามีผลกระทบต่อการเรียนรู้และการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยมและบุคลิกลักษณะทางการเมืองของบุคคลให้มีความแตกต่างกันออกไปโดยที่คนที่มีการศึกษาสูงจะมีโลกทัศน์ที่กว้างขวาง มีความสนใจและติดตามข่าวสารความเคลื่อนไหวทางการเมืองได้ดีกว่าคนที่มีการศึกษาค่ำ ซึ่งผลตรงนี้มีผลสอดคล้องกับผลการวิจัยในเรื่องนี้ด้วยเช่นกัน ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่า ถ้าต้องการให้ชนชั้นกลางไทยโดยเฉพาะข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพมีโลกทัศน์ที่กว้างขวาง และเป็นประชาธิปไตยมากขึ้นนั้น จะต้องส่งเสริมให้มีการพัฒนาความคิด ความเชื่อให้สอดคล้องกับการพัฒนาประชาธิปไตยโดยจะได้กล่าวไว้ในข้อเสนอแนะทางการวิจัยต่อไปนี้

2. จากการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ ทำให้ได้ข้อสรุปที่จะใช้เป็นเกณฑ์ในการวัดความเป็นชนชั้นกลางไทยซึ่งจะนำไปสู่การให้คำจำกัดความหรือจำแนกได้ว่า ใครคือชนชั้นกลางในสังคมไทยได้ชัดเจนในระดับหนึ่ง โดยนำเกณฑ์ด้านภูมิหลังทางเศรษฐกิจและสังคมของบุคคลมาพิจารณา ซึ่งภูมิหลังดังกล่าวควรมีได้จากอายุ, อาชีพ, ระดับการศึกษา, รายได้และระยะเวลาการทำงานตลอดจนการสังกัดกลุ่ม เป็นต้น ซึ่งจากผลการวิเคราะห์วิจัยเรื่องนี้พบว่า

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ นักพร พงศ์สุวรรณันท์, "ทัศนคติทางการเมืองของข้าราชการกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีข้าราชการระดับ 3-6," (สารนิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532).

² Likhit Dhiravekin, Political Attitude of the Bureaucratic Elite and Modernization in Thailand, (Bangkok : Thai Wattana Panich, 1973).

ข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพจำนวนร้อยละ 78.5 เชื่อมั่นว่าคนเป็นชนชั้นกลาง และเมื่อพิจารณาถึงอายุแล้วโดยมากชนชั้นกลางทั้ง 2 กลุ่มนี้มีอายุระหว่าง 31-40 ปีคิดเป็น 48.4 % จบการศึกษาในระดับปริญญาตรีมากที่สุดคิดเป็น 60.8% ตามมาด้วยผู้ที่จบการศึกษาระดับปริญญาโท 18.4% ซึ่งมากเป็นอันดับรองลงมา นอกจากนี้ทั้งข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพจำนวน 62 % มีรายได้ตั้งแต่ 10,000-30,000 บาท ซึ่งผลการวิจัยในส่วนนี้ก็ไปมีความสอดคล้องกับผลการสำรวจของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยที่ได้ทำการสุ่มตัวอย่างผู้ที่มาชุมนุมประท้วงเมื่อครั้งเหตุการณ์พฤษภาคม 2535 จำนวน 2,000 คน³ โดยจากการสำรวจพบว่า คนที่มาชุมนุมส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลางที่ประกอบอาชีพเป็นลูกจ้างในภาคเอกชน เป็นข้าราชการและเจ้าของธุรกิจโดย 52 % เป็นผู้ที่จบการศึกษาระดับปริญญาตรี และ 45.5 % ที่มีรายได้ระหว่าง 10,000-50,000 บาทต่อเดือน⁴ จะเห็นได้ว่าผลการสำรวจดังกล่าวเมื่อเปรียบเทียบกับผลงานวิจัยเรื่องนี้ซึ่งนำเอาเกณฑ์ทางด้านภูมิหลังทางเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นกลางไทยมาพิจารณาแล้วจะพบว่ามีความใกล้เคียงกันไม่ว่าจะเป็นภูมิหลังทางด้านการศึกษาหรือรายได้และอื่น ๆ ก็ตาม ดังนั้นผลการวิจัยในส่วนนี้อาจนำไปใช้ประโยชน์ในแง่ของการใช้เกณฑ์ทางด้านภูมิหลังของบุคคลเป็นเครื่องจำแนกคนในสังคมที่ประกอบด้วยคนหลายกลุ่ม หลายอาชีพได้ว่า มีใครบ้างที่จัดได้ว่าเป็นชนชั้นกลาง ซึ่งการนำเอาเกณฑ์ทางด้านภูมิหลังของบุคคลมาจำแนกเพื่อดูว่าใครเป็นชนชั้นกลางนั้น สามารถนำมาใช้อธิบายลักษณะชนชั้นกลางไทยได้ในระดับหนึ่ง นอกจากนี้ผู้วิจัยคิดว่า น่าจะได้นำเกณฑ์อื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากเกณฑ์ทางด้านภูมิหลังของบุคคลมาพิจารณาประกอบด้วย เพื่อให้ได้คำจำกัดความอันเป็นลักษณะของชนชั้นกลางไทยได้ชัดเจนขึ้น

³ ผลการสำรวจนี้ได้ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ผู้จัดการ วันที่ 19 พฤษภาคม 2535.

⁴ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และสังคีต นิธิระรังสรรค์, "ชนชั้นกลางและประชาธิปไตยในประเทศไทย : ความน่า" ใน ชนชั้นกลางบนกระแสประชาธิปไตยไทย, ผาสุกและสังคีต บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ : 179 การพิมพ์, 2536), หน้า 13.

ข้อเสนอแนะทางการวิจัย

จากบทสรุปทางการวิจัยที่ได้เสนอไปข้างต้นจะพบว่า โลกทัศน์ประชาธิปไตยโดยรวมของชนชั้นกลางไทยทั้ง 2 กลุ่มคือ กลุ่มข้าราชการกรมการปกครองและกลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพนั้นยังมีโลกทัศน์อยู่ในระดับปานกลาง นอกจากนี้ยังมีแนวโน้มว่า กลุ่มข้าราชการซึ่งเป็นกลุ่มชนชั้นกลางที่มีขนาดใหญ่ในสังคมไทย จะมีโลกทัศน์ที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาประชาธิปไตยค่อนข้างมากกว่ากลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพ จึงจำเป็นต้องมีมาตรการหรือแนวทางเพื่อปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นกลางทั้ง 2 กลุ่มนี้ให้มีความสอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาประชาธิปไตยของไทยต่อไป โดยจะได้นำเสนอไว้เป็นข้อเสนอแนะดังนี้

1. จากผลการวิจัยพบว่า ตัวแปรทางการศึกษายังคงมีอิทธิพลอย่างมากต่อการมีโลกทัศน์ที่เป็นประชาธิปไตยของกลุ่มข้าราชการและกลุ่มพนักงานธนาคาร โดยผลการวิจัยพบว่า ข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพที่มีการศึกษาสูงจะมีโลกทัศน์ที่สอดคล้องกับประชาธิปไตยในระดับสูงตามไปด้วย ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่า ควรส่งเสริมให้ชนชั้นกลางไทยทั้ง 2 กลุ่มดังกล่าวและชนชั้นกลางกลุ่มอื่น ๆ ได้มีการศึกษาเพิ่มเติมในระดับที่สูงขึ้นโดยการยกระดับและพัฒนามาตรฐานการศึกษาให้สูงขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระบบหรือนอกระบบก็ตาม เพื่อให้ชนชั้นกลางทั้ง 2 กลุ่มเกิดการเรียนรู้ ความเข้าใจทางการเมืองอย่างถูกต้องและเป็นการสร้างจิตสำนึกที่ดีทางการเมืองให้เกิดขึ้นในภายหน้า ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะการศึกษาเป็นการเปิดโลกทัศน์ให้บุคคลมีความคิด มีวิจาร์ณญาธ มีเหตุผล ซึ่งตรงนี้จะมีส่วนทำให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชนชั้นกลางไทยตามมาอันจะส่งผลให้ชนชั้นกลางทั้ง 2 กลุ่มนี้แปรเปลี่ยนเป็นพลังสำคัญในการผลักดันให้ประชาธิปไตยของไทยพัฒนาต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพในที่สุด

2. ควรทำการศึกษาชนชั้นกลางกลุ่มอื่น ๆ ที่มีอยู่หลากหลายในสังคมไทยในแง่มุมอื่นที่เกี่ยวข้องกับการเมือง เช่น การศึกษาดังพฤติกรรมทางการเมืองของชนชั้นกลางไทยในด้านต่าง ๆ เป็นต้น เพื่อนำมาประกอบการสร้างมาตรฐานหรือตัวชี้วัดความเป็นชนชั้นกลางไทยให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้นในอีกระดับหนึ่ง

3. ควรได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมเกี่ยวกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ รวมถึงบทบาทของชนชั้นกลางไทยในทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองให้ลึกซึ้งและชัดเจน เพื่อใช้เป็นแนวทางในการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นของชนชั้นกลางไทย รวมไปถึงบทบาทที่ควรจะเป็นในด้านอื่น ๆ ของชนชั้นกลางไทยทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของโลกในยุคโลกาภิวัตน์ นอกจากนี้ในการศึกษาประเด็นข้างต้นนี้ ควรได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบเพื่อชี้ให้เห็นถึงบทบาทในด้านต่าง ๆ ของชนชั้นกลางไทยว่า มีความแตกต่างกันอย่างไรในแต่ละยุคสมัย ซึ่งตรงนี้จะ เป็นแนวทางไปสู่การพัฒนาคุณภาพของชนชั้นกลางไทยในแง่ของบทบาทการแสดงออกทางการเมืองที่มีส่วนส่งเสริมระบอบประชาธิปไตยของไทย

4. ควรมีแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชนชั้นกลางไทยเพื่อนำไปสู่การพัฒนาประชาธิปไตยของไทยให้มีความมั่นคง โดยในแง่ที่สามารถแยกพิจารณาเป็น 2 ระดับคือ แนวทางในการพัฒนาคุณภาพชนชั้นกลางไทยในระดับทั่วไป และแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชนชั้นกลางในระดับกลุ่ม

4.1 แนวทางในการพัฒนาคุณภาพชนชั้นกลางในระดับทั่วไป สามารถแยกพิจารณาเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้คือ

- ในแง่ของระบบการเมือง ควรได้รับการปฏิรูปทางการเมืองอย่างจริงจัง และต่อเนื่องให้เป็นรูปธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มาของนักการเมืองที่จะมาเป็นผู้บริหารประเทศ จะต้องได้รับการยอมรับและศรัทธาจากประชาชนและชนชั้นกลางกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม ทั้งนี้เพราะจากแบบสอบถามความคิดเห็นของกลุ่มข้าราชการกรมการปกครองและกลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพในเรื่องความคาดหวังทางการเมืองและความไว้วางใจในตัวนักการเมืองและข้าราชการ (ดังปรากฏในคำถามข้อ 19 และ 22 ของตารางที่ 4.2) นั้น ส่อให้เห็นว่า ข้าราชการกรมการปกครองและพนักงานธนาคารกรุงเทพจำนวนมากก็ขาดความศรัทธาและเชื่อมั่นในระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยของไทยเป็นอย่างมาก ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะการเมืองไทยยังขาดเสถียรภาพไม่สามารถแก้ไขปัญหาที่สำคัญของประเทศ เช่น ปัญหาทางเศรษฐกิจซึ่งมีความเกี่ยวพันกับปากท้องของประชาชนได้ ประกอบกับสภาพ

ทางการเมืองในปัจจุบันที่ตกอยู่ในสภาวะธุรกิจการเมืองที่มีแต่การแย่งชิงผลประโยชน์ทางการเมืองของนักการเมือง เป็นต้น ทำให้ชนชั้นกลางทั้ง 2 กลุ่มนี้รวมทั้งประชาชนทั่วไปเกิดความเบื่อหน่าย หمدหวัง และก่อให้เกิดความรู้สึกที่ว่าไม่สามารถจะคาดหวังอะไรได้จากการเมืองไทยไม่ว่าจะมีการปฏิวัติหรือการเลือกตั้งใหม่ก็ตาม

นอกจากนี้นักการเมืองและข้าราชการประจำ ที่เป็นตัวจักรสำคัญในการตัดสินใจและดำเนินนโยบายทางการเมืองนั้นจะพบว่า แม้แต่กลุ่มข้าราชการกรมการปกครองที่ผู้วิจัยใช้เป็นกลุ่มตัวอย่างในการวิจัยครั้งนี้ยังแสดงความคิดเห็นในเชิงที่ "เห็นด้วย" เสียเป็นส่วนใหญ่กับคำถามที่ว่า นักการเมืองไทยและข้าราชการในปัจจุบันไม่สามารถเป็นที่พึ่งแก่ประชาชนได้ เพราะมีความมุ่งหวังที่จะแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนมากกว่าที่จะรักษาผลประโยชน์ของส่วนรวม (ข้อ 22 ในแบบสอบถาม) ซึ่งตรงนี้ผู้วิจัยมองว่า เป็นอันตรายต่อการพัฒนาประชาธิปไตยของไทยเป็นอย่างยิ่ง เพราะเมื่อกลุ่มชนชั้นกลางขนาดใหญ่ที่นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่า จะเป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนประชาธิปไตยของไทยให้มีความก้าวหน้าและมั่นคงนั้น กลับมีโลกทัศน์ประชาธิปไตยในเชิงลบต่อระบบการเมือง ตรงนี้ก็เป็นโอกาสที่จะสร้างหรือปลูกจิตสำนึกทางการเมืองให้เกิดขึ้นเพื่อใช้เป็นฐานในการสร้างพลังอันแข็งแกร่งให้เกิดแก่ชนชั้นกลางไทยได้ และในประเด็นนี้เองที่ผู้วิจัยเห็นว่า มีความสำคัญและควรได้รับการแก้ไข โดยมุ่งเน้นไปที่การปฏิรูปทางการเมืองเพื่อทำให้สภาพทางการเมืองที่เป็นอยู่ดีขึ้น ไม่ว่าจะเป็นตัวนักการเมือง, พรรคการเมือง, สถาบันหรือกลไกทางการเมืองอื่น ๆ อันจะส่งผลให้เกิดความเชื่อมั่นและเป็นการเรียกศรัทธา ตลอดจนความไว้วางใจให้กลับคืนมาสู่ประชาชนและกลุ่มชนชั้นกลางที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในสังคมไทยได้

อย่างไรก็ดี ลำพังการปฏิรูปทางการเมืองอย่างเดียวนั้น มิใช่หนทางที่จะทำให้ชนชั้นกลางไทยเหล่านี้มีจิตสำนึก มีโลกทัศน์และวิถีชีวิตตลอดจนการปฏิบัติที่เป็นประชาธิปไตยได้โดยทันที เพราะสิ่งเหล่านี้ต้องอาศัยระยะเวลาในการปรับปรุงแก้ไข ดังนั้นสิ่งสำคัญคือ ต้องมีการพัฒนาคุณภาพของชนชั้นกลางไทยให้เกิดจิตสำนึกทางการเมืองที่ถูกต้องด้วยตัวเองควบคู่กันไปด้วย จึงจะเป็นแรงกระตุ้นให้ประชาธิปไตยของไทยได้รับการพัฒนาในทางปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรมนั่นเอง

- ชนชั้นกลางต้องมีจิตสำนึกทางชนชั้น มีความคิดก้าวหน้าเสรี และเต็มใจที่จะเสียสละผลประโยชน์ส่วนตัวเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลประโยชน์ของชนชั้นล่าง ซึ่งอาจจะทำได้โดยการเป็นแกนหลักในการผลักดันให้มีการปฏิรูปทางการเมืองอย่างจริงจังและพยายามชี้ให้เห็นว่า การปฏิรูปทางการเมืองนำมาซึ่งการปฏิรูปทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งจะมีส่วนช่วยให้ชนชั้นล่างกินคืออยู่ดี มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

- ในด้านการมีส่วนร่วมทางการเมือง ชนชั้นกลางทั้งในภาครัฐและเอกชนควร จะเข้ามามีบทบาททางการเมืองอย่างเปิดเผย โดยไม่จำเป็นต้องลงสมัครรับเลือกตั้งเป็น ส.ส. หรือเป็นผู้ให้การสนับสนุนทางการเงินแก่พรรคการเมืองเสมอไป แต่อาจจะเข้าร่วมในรูปแบบของการจัดตั้งเป็นองค์กร เป็นกลุ่มสมาคมวิชาชีพ วิชาการ สหภาพแรงงานดัง เช่น การจัดตั้งเป็นสหภาพแรงงานของธนาคารกรุงเทพ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อร่วมมือกันทำกิจกรรมทางการเมืองและสังคมในรูปแบบต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะในแง่ของการให้ข้อเสนอแนะและผลักดันให้รัฐบาล หรือพรรคการเมืองดำเนินนโยบายที่เป็นประโยชน์ต่อประชาชนโดยส่วนรวม นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างอำนาจต่อรองกับผู้มีอำนาจทางการเมืองได้อีกทางหนึ่งด้วย

- รัฐบาลมีส่วนร่วมในการแก้ไขกฎหมายที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการจัดองค์กรของประชาชน เพื่อให้ชนชั้นกลางสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมได้สะดวกและเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เพราะถ้าขาดพลังการจัดตั้งองค์กรแล้ว พลังของชนชั้นกลางซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากในสังคมก็จะไม่สามารถผลักดันความต้องการของคนให้เป็นนโยบายได้สำเร็จ ซึ่งในประเด็นนี้อาจก่อให้เกิดการชุมนุมเรียกร้องตามมาได้

“ นิธิ เอียวศรีวงศ์. อำนาจที่เป็นจริงของชนชั้นกลาง. ผู้จัดการรายวัน

(4 มิ.ย.35) : 9.

4.2 แนวทางในการพัฒนาคุณภาพชนชั้นกลางไทยในระดับกลุ่ม ซึ่งในที่นี้จะเสนอ

เพียงแนวทางในการพัฒนาคุณภาพของกลุ่มข้าราชการกรมการปกครองและกลุ่มพนักงานธนาคาร
 กรุงเทพเท่านั้นกล่าวคือ ในแง่ของกลุ่มข้าราชการกรมการปกครองแล้ว ควรจัดให้มีการ
 สลับสับเปลี่ยนหรือโยกย้ายให้ข้าราชการส่วนกลางไปปฏิบัติหน้าที่ในส่วนภูมิภาคหรือส่วนท้องถิ่น
 ความวาระเป็นคราว ๆ ไป เพื่อให้ข้าราชการเหล่านี้ได้สัมผัสและรับรู้ปัญหา ตลอดจนรู้จัก
 ความต้องการของท้องถิ่นอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังเป็นสื่อกลางในการติดต่อสื่อสารทำความเข้าใจ
 เข้าใจเพื่อลดช่องว่างทางชนชั้นระหว่างชนชั้นสูงซึ่งเป็นผู้นำของประเทศกับชนชั้นล่างที่เป็นคน
 ส่วนใหญ่ของประเทศอีกด้วย ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะส่งผลให้ข้าราชการมีโลกทัศน์ มุมมองที่กว้าง
 ขวางและเป็นประชาธิปไตยยิ่งขึ้น รวมทั้งยังจะเป็นการป้องกันการถูกหลอหลอมด้วยลักษณะ
 อำนาจนิยมจากส่วนกลางอันเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจรัฐอีกด้วย

สำหรับแนวทางในการพัฒนาคุณภาพของกลุ่มพนักงานธนาคารกรุงเทพ เท่าที่ผ่านมา
 มาถึงไม่ปรากฏบทบาทการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่เด่นชัดของคนกลุ่มนี้มากนัก ที่เป็นเช่นนี้
 ก็เพราะเงื่อนไขอันเป็นข้อจำกัดจากหน้าที่การงาน ซึ่งส่งผลให้คนกลุ่มนี้สามารถแสดงออก
 ทางการเมืองได้ในฐานะที่เป็นเพียงผู้สนับสนุน หรือเป็นแนวร่วมในการต่อสู้เรียกร้องทาง
 การเมืองมากกว่าที่จะผลักดันกลุ่มตนให้เป็นแกนนำในการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่เด่นชัดแต่
 อย่างใด ดังนั้นแนวทางที่จะพัฒนาคนกลุ่มนี้ให้มีศักยภาพเพียงพอที่จะเป็นแกนนำในการต่อสู้
 เรียกร้องและเคลื่อนไหวทางการเมืองก็คือ ชนชั้นกลางกลุ่มนี้จะต้องปรับเปลี่ยนโลกทัศน์เสีย
 ใหม่โดยควรที่จะเข้ามามีบทบาท หรือมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเปิดเผยในรูปแบบของการ
 จัดตั้งเป็นองค์กร สมาคม ฯลฯ เพื่อดำเนินกิจกรรมทางการเมืองได้อย่างเต็มที่ โดยที่รัฐ
 จะต้องมีส่วนร่วมในการเอื้ออำนวยให้คนกลุ่มนี้สามารถจัดตั้งเป็นองค์กรหรือกลุ่มผลประโยชน์
 ได้ง่ายยิ่งขึ้น เช่น แม้ที่ขงกฎหมายที่ไม่เอื้อต่อการรวมกลุ่ม เป็นต้น ซึ่งจะส่งผลให้คนกลุ่ม
 นี้กลายเป็นกลุ่มพลังที่มีอำนาจต่อรองและผลักดันความต้องการของกลุ่มตนให้เป็นนโยบายซึ่งจะ
 เป็นการกระตุ้นให้รัฐบาลหรือพรรคการเมืองดำเนินนโยบายในทางที่เป็นประโยชน์ต่อประชา
 ชนโดยส่วนรวมและกลุ่มของตนเองได้

ผลสะท้อนจากแนวทางการพัฒนาคุณภาพของชนชั้นกลางไทยทั้งในระดับทั่วไปและระดับกลุ่มเพื่อให้เป็นกลุ่มพลังทางชนชั้นที่สามารถทำหน้าที่เป็นแกนหลักในการผลักดันให้ประชาธิปไตยของไทยมีความเจริญก้าวหน้าดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ มีสิ่งที่จะต้องคำนึงถึงก็คือ

1. บทบาทของรัฐกับการพัฒนาคุณภาพของชนชั้นกลางไทย กล่าวคือ รัฐควรจะมีบทบาทในการเสริมสร้างศักยภาพของชนชั้นกลางโดยเฉพาะกลุ่มข้าราชการ ซึ่งเป็นกลุ่มชนชั้นกลางที่มีขนาดใหญ่และเป็นผู้ใช้อำนาจรัฐโดยตรงกับกลุ่มพนักงานจากองค์กรเอกชน เช่น พนักงานธนาคารกรุงเทพ ซึ่งจัดว่าเป็นกลุ่มคนงานคอปกขาวที่ผู้วิจัยเชื่อว่านับวันจะมีบทบาทเพิ่มขึ้นตามลำดับได้อย่างไรและมากน้อยเพียงใด

2. เราจะสร้างจิตสำนึกทางชนชั้นให้เกิดแก่ชนชั้นกลางไทยอย่างไรเป็นรูปธรรมได้อย่างไร ? ทั้งนี้เพราะจิตสำนึกทางชนชั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงพลังอำนาจในการแสดงออกของชนชั้นว่ามีความเข้มแข็งมากน้อยเพียงใด นอกจากนี้จิตสำนึกทางชนชั้นยังแสดงให้เห็นว่า ชนชั้นกลางไทยมีความจริงใจและมีความเสียสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ของส่วนรวมมากน้อยเพียงใดด้วย เพราะจากอดีตที่ผ่านมาเราจะพบว่า ชนชั้นกลางไทยโดยเฉพาะข้าราชการยังคงยึดมั่นอยู่กับค่านิยม ความคิด ความเชื่อในเรื่องอำนาจนิยมอนุรักษนิยมที่ได้รับการปลูกฝังมาเป็นเวลานาน รวมทั้งชนชั้นกลางกลุ่มอื่น ๆ ที่ยังคงผูกยึดอยู่กับผลประโยชน์ส่วนตนมากกว่าที่จะเป็นผู้เสียสละเพื่อสร้างประโยชน์แก่ส่วนรวม ซึ่งเป็นผลประโยชน์ของชนชั้นล่างที่ด้อยโอกาสทางสังคมด้วย

ท้ายที่สุดนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า แนวทางในการพัฒนาคุณภาพชนชั้นกลางโดยมุ่งเน้นไปที่การสร้างจิตสำนึกทางชนชั้นและทางการเมืองให้แก่ชนชั้นกลางไทยนั้น จะประสบความสำเร็จได้ก็ต้องขึ้นอยู่กับความจริงใจ ความเสียสละ และความร่วมมือของกลุ่มชนชั้นกลางที่กระจัดกระจายอยู่ในสังคมไทยว่า จะมีความจริงใจและมีความร่วมมือกันมากน้อยเพียงใดในการที่จะเป็นพลังหลักเพื่อทำการขับเคลื่อนให้ประชาธิปไตยของไทยได้พัฒนารุดหน้าไปอย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับกระแสโลกาภิวัตน์ที่กำลังดำเนินอยู่ในปัจจุบัน